

У спеціалізовану вчену раду Д 11.051.03
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
Міністерства освіти і науки України
21001, м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора економічних наук, професора

ВДОВЕНКО НАТАЛІЇ МИХАЙЛІВНИ

на дисертаційну роботу

ЛУК'ЯНЕНКА ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА

«Розвиток рибальства в секторальній структурі економіки ЄС»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня

кандидата економічних наук за спеціальністю

08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини

На підставі вивчення дисертації, автореферату та опублікованих за дослідженою темою наукових праць здобувача, а також матеріалів щодо апробації та практичного впровадження результатів виконаного Лук'яненко Олександром Дмитровичем наукового дослідження, можна констатувати наступне щодо актуальності, ступеня обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, достовірності та наукової новизни одержаних результатів, повноти їх викладу в опублікованих працях і визначити загальну оцінку проведеного дослідження.

1. Актуальність теми дисертаційної роботи та зв'язок з науковими програмами. Динамічний, збалансований та ефективний розвиток рибальства передбачає розроблення новітніх концептуальних засад його функціонування з урахуванням впливу заходів й інструментів інтеграції рибного господарства України у європейський господарський аквасистемний простір. Вказане обумовлює потребу в формулюванні теоретико-методичних основ і наданні практичних рекомендацій з метою вдосконалення галузевого розвитку, особливо в умовах дії Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Водночас 25 вересня 2015 року держави-члени Організації Об'єднаних Націй прийняли Порядок денний у галузі сталого розвитку до 2030 року та Цілі сталого розвитку, які складаються з

17 масштабних цілей, що включають 169 цільових показників, якими протягом наступних років будуть керуватися уряди, міжнародні організації та громадянське суспільство. Низка цілей безпосередньо стосуються рибальства та сталого розвитку даного сектору, зокрема ціль 14 передбачає забезпечення ефективного регулювання вилову і уникнення переловів, незаконного, непідзвітного та нерегульованого рибного промислу і згубної рибпромислової практики. Тому першочерговим завданням виступає пошук можливостей та необхідність оцінки трендів розвитку рибальства, зовнішньої торгівлі продукцією рибальства України і Європейського Союзу з урахуванням секторальних особливостей, регуляторних норм, розроблення системи моделей прогнозування промислового вилову риби і морепродуктів, створення умов, насамперед для імпортозаміщення рибних товарів і нарощування вітчизняного експорту, обґрунтування напрямків трансформації стратегій і моделей рибної індустрії у парадигмі глобального сталого галузевого розвитку.

Із вищезазначеного слідує, що дисертаційна робота Лук'яненко О. Д. виконана на актуальну тему, висвітлення якої є своєчасною та обґрунтовує авторський підхід до постановки наукового завдання, яке полягає в поглибленні теоретичних і методичних положень, а також розробці практичних рекомендацій щодо комплексного дослідження рибальства, його ролі і місця у секторальній політиці ЄС, а також пошук, обґрунтування інституціональних і бізнес-моделей інтеграції вітчизняного рибного господарства у європейський та глобальний ринок.

Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно до плану науково-дослідних робіт ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» за темами: «Стратегії національного розвитку в парадигмі глобальної економічної політики (номер державної реєстрації 0111U7630), у межах якої особисто автором підготовлено аналітичний матеріал стосовно спільної політики рибальства для підрозділу 4.2 «Розвиток і реалізація секторальних стратегій та горизонтальних політик Європейського Союзу»; «Глобальна економічна інтеграція: стратегічні мотивації, формати, національні інтереси» (номер державної реєстрації 0116U001387), де подано модель ринку і рибопродуктів ЄС для підрозділу 5.2 «Країнові, секторальні та регіональні моделі економічно

обґрунтованої спеціалізації»; проекту: «Адвокація Європейської інтеграції» (№ 199755-LLP-1-2011-1-UA-AJM-MO), де дисертантом обґрунтовано пропозиції щодо розробки інституційної моделі горизонтальних і секторальних політик ЄС.

Вказане додатково підтверджує актуальність обраної теми дисертації, формалізації наукової проблеми та конкретизації мети й завдань.

2. Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Обґрунтованість наукових положень підтверджується проведенням автором аналізом наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених. Вивчення змісту дисертації, автореферату, наукових публікацій Лук'яненка О. Д. дозволяє стверджувати, що наукові положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи в цілому є достатньо обґрунтованими й достовірними. Вони базуються на критичному узагальненні публікацій провідних фахівців з даної проблематики, опрацюванні широкого масиву офіційних статистичних матеріалів профільних міністерств і відомств, законодавчо-нормативні акти і статистичні дані країн ЄС та України, офіційні публікації міжнародних організацій (ООН, ОЕСР, СОТ, ФАО, МВФ, Групи Світового банку, Європейської комісії, ЄБРР), матеріали Римського Клубу, Світового економічного форуму, Всесвітнього фонду дикої природи, світових ділових журналів (The Economist, Fortune), офіційні сайти транснаціональних корпорацій, публічні результати наукових досліджень Інституту рибного господарства Національної академії аграрних наук України. Завдання дослідження логічно структуровані, відображають алгоритм дій для досягнення заявленої мети. Сформульовані автором мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження цілком відповідають темі дисертації. Висновки є узагальненням досліджень та основою формулювання практичних рекомендацій.

Для досягнення поставленої мети як теоретико-методичну основу використано фундаментальні положення сучасної економічної теорії, інституціональної теорії, концепції провідних наукових шкіл з проблем глобального рибальства та аквакультури, їх природно-географічного, інституційно-інфраструктурного та ринкового бізнес-середовища, сталого розвитку, класичні й новітні погляди на сутність та інструментарій розвитку галузі рибальства. Структура роботи відзначається чіткою логічною продуманістю. Узагальнення по кожному розділу є достатньо обґрунтованими та логічно репрезентовані в підсумкових висновках і

рекомендаціях дисертаційної роботи. Загальна концептуальна модель дисертації в цілому органічно пов'язується з дослідженням процесу вдосконалення оцінки невідповідності масштабів, динаміки і продуктивності рибного господарства України її наявному внутрішньому і зовнішньому потенціалу.

Автором ґрунтовно розкрита теоретична частина дисертаційної роботи, в якій достатньо глибоко досліджені теоретико-методичні та концептуальні основи ресурсного забезпечення, економічного розвитку у парадигмі сталого розвитку і актуалізовано проблему глобальної продовольчої безпеки, оцінено потенціал рибальства з визначенням його ролі і функцій у глобальній економіці, виявлено умови, імперативи та специфіку формування системи управління глобальним рибальством. У роботі використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження, які ґрунтуються на сучасних теоретико-методичних підходах, що дало змогу забезпечити концептуальну єдність дослідження та вирішити сформульовані завдання, зокрема: аналізу і синтезу – дали змогу з'ясувати економічний зміст та сучасні умови розвитку глобальної, європейської та української рибної індустрії; теоретичного узагальнення – для встановлення причинно-наслідкових взаємозв'язків при висвітленні еволюції ресурсних парадигм розвитку, позиціонуванні рибальства у глобальній та європейській екосистемах; історико-логічний, абстрагування – при ретроспективних дослідженнях парадигмального ресурсного генезису, політики ЄС в секторі рибальства, розвитку зовнішньої торгівлі України рибною продукцією, ідентифікації категорій і понять у сфері глобального рибальства, аквакультури та рибної індустрії; методи факторного та економіко-статистичного порівняльного аналізу – для встановлення тенденцій розвитку рибальства та оцінки глобального, європейського та українського ринку риби і рибопродуктів, характеристики процесу імплементації європейських норм і стандартів в українську практику; математичного моделювання – для розробки пропозицій щодо забезпечення кластерного структурування та прогнозування вилову риби країнами світу і України; метод експертних глобальних, європейських і національних оцінок і прогнозів у досліджуваній сфері – для наочного подання отриманих результатів дослідження.

Ознайомлення з матеріалами дисертації, авторефератом та публікаціями здобувача дає підстави зробити такі висновки. Наукові положення, рекомендації та елементи наукової новизни, які виносяться автором на захист, можна вважати достатньо обґрунтованими та достовірними. Вирішення комплексу поставлених завдань, правильний вибір методів дослідження, достатня теоретична база забезпечили наукову обґрунтованість положень, висновків, рекомендацій проведеного дослідження.

У цілому структура та зміст дисертації свідчать про комплексний характер проведеного дисертантом дослідження. Робота насичена статистичним матеріалом, що значно полегшує сприйняття аналітичних досліджень і висновків. Таблиці та рисунки легко сприймаються, не перевантажені умовними позначеннями. Висновки наведені в дисертації, відображають глибину досліджуваної проблеми, логічно побудовані та мають аналітичне підґрунтя.

Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто автору. Матеріали дисертації були предметом розгляду і дискусій на науково-практичних конференціях, в тому числі міжнародних.

3. Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Аналіз наукових гіпотез і результатів дисертаційної роботи дає підстави стверджувати, що дослідження містить низку теоретичних і науково-методичних положень, які розвивають економічну науку, у тому числі теорію управління світовим господарством у частині поглиблення знань про закономірності забезпечення розвитку рибальства в секторальній структурі економіки Європейського Союзу. Отримані результати спрямовані на розвиток наявних і обґрунтування нових науково-методичних підходів до формування, оцінювання та врахування чинників, котрі впливають на розвиток рибальства.

Наукова новизна дослідження полягає в системному розв'язанні важливого науково-прикладного завдання, пов'язаного із обґрунтуванням теоретичних і методичних положень та практичних рекомендацій, які в сукупності вирішують важливий актуальний аспект щодо нового формулювання підходу до дослідження розвитку глобального рибальства у парадигмі сталого розвитку, розкритті його потенціалу у вирішенні продовольчої екологічної та соціальної проблем, визначенні місця європейського рибальства в секторальній структурі економіки ЄС, а також обґрунтуванні напрямів, пріоритетів та інструментів інтеграції рибного господарства

України у європейський господарський аквасистемний простір. Основні досягнення автора конкретизуються в таких елементах наукової новизни:

- у процесі проведеного дослідження на системному рівні обґрунтовано таксономічну модель глобального рибальства, що має міжсекторальну сутність і багатофункціональне призначення, з ідентифікацією його: ресурсної і технічної баз; технологічних ланцюгів первинної і вторинної переробки продуктів промислового і любительського рибальства, а також браконьєрства; інструментів багаторівневого регулювання (квотування, інституційні рекомендації і поради, правові, екологічні, обмеження, політичні преференції та добровільні обмеження); дослідницького, експертного, моніторингу розвитку та прогностичного потенціалу (С. 43–45);

- у результаті опрацювання теоретичних надбань українських та зарубіжних вчених автором розроблено пропозиції щодо модернізації існуючих інституційного, функціонального, організаційного і регулятивного виокремлення у рибальстві на ряду із природнім промыслом – аквакультури і проведено класифікаційну ідентифікацію її категорій, типів, видів, а також споживчих призначень продукції, зокрема продовольча, непродовольча, подвійного використання (С. 53–54);

- узагальнено закономірності функціонування рибальства на підставі вивчення глобальних трендів, викликів і загроз для мезо-, макро-, мета- та мегарівневого управління рибним господарством, формування ресурсної бази, що дозволило автору виявити специфічні особливості трансформації стратегій і бізнес-моделей рибної індустрії в аквакультуру (С. 72–74) у парадигмі глобального сталого розвитку (С. 36);

- автором здійснено ідентифікацію політики рибальства та аквакультури в системі секторальних і горизонтальних політик ЄС (С. 79–84), розкрито етапи її становлення і трансформації: регулювання відповідно до Договору про Європейське економічне співробітництво; запропоновано запровадження нових принципів функціонування СПР (С. 84–88); оцінено рівень досконалості інституційної моделі рибальського сектору ЄС щодо дієвості розподілу національних і наднаціональних компетенцій (С. 90–91, С. 102–104) оптимальності його фінансування (С. 98–101);

- у дисертації ідентифіковано сутнісну характеристику європейського ринку продукції рибальства, якому притаманні інституціональна визначеність,

структурно-сегментна детермінованість, багаторівневе регулювання у всьому циклі виробничо-відтворювального процесу (с. 105–118), здійснено позиціонування глобальних ринків продовольства, землі, природних і рибних ресурсів (С. 106);

– у дисертаційній роботі доведено важливість для функціонування ринку продукції рибальства природно-географічної, науково-дослідної, виробничої, логістично-транспортної, інституційної інфраструктури, визначено ключові фактори розвитку, зокрема економічні, екологічні, інституційні, політичні (С. 120–121);

– автором запропоновано теоретичну конструкцію вдосконалення оцінки невідповідності масштабів і продуктивності рибного господарства України (С. 131–132) її наявному потенціалу (С. 137) та визначено геоекономічне позиціонування України і оцінено її риборесурсний потенціал, включаючи відсутність стратегії розвитку галузі і державних програм (С. 140–141); запропоновано заходи кадрової модернізації рибного господарства, при нарощуванні продуктивного потенціалу національних водних живих біологічних ресурсів (С. 148–149);

– розроблено підхід до оцінки ключових довготермінових кількісних і якісних трендів розвитку зовнішньої торгівлі продукцією рибальства України і ЄС (С. 154–159) з урахуванням секторальних особливостей, регуляторних норм (С. 159–160);

– у дисертації доведено, що необхідність дотримання норм і стандартів ЄС стосовно легальності вилову риби, маркування риби щодо якості, безпеки споживання створює короткотермінові труднощі, однак у перспективі сприятиме зростанню конкурентоспроможності вітчизняного рибальства (С. 160–161, С. 178);

– запропонована система моделей прогнозування промислового вилову риби і морепродуктів, яка полягає у поетапній кластеризації країн за показниками динаміки вилову риби із застосуванням інструментарію карт Кохонена (С. 167–173), для виокремлення кластеру країн. На цій основі виявлено закономірності у динаміці вилову риби і морепродуктів, суттєві для адекватного прогнозування з метою підвищення обґрунтованості управлінських рішень у рибальському секторі (С. 174–177).

Висновки до дисертаційної роботи у повній мірі узагальнюють отримані автором найбільш значущі наукові результати проведеного дослідження.

4. Практичне значення й впровадження результатів дослідження.

Основні положення, викладені в дисертації, доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, які підлягають широкому застосуванню як у проведенні подальших досліджень, так і у практичній діяльності.

Дисертаційна робота Лук'яненко О. Д. представляє наукову цінність, оскільки розроблені в ній теоретичні положення можуть бути використані як у подальших дослідженнях, так і в практичній діяльності, пов'язаній з розвитком рибальства. Результати дисертаційного дослідження є внеском у теорію та методологію економічної науки, зокрема за напрямом світове господарство і міжнародні економічні відносини. Важливими є запропоновані наукові підходи до вирішення завдань формування таксономічної моделі глобального рибальства, що має міжсекторальне призначення, розроблення інструментарію оцінки результативності ресурсної і технічної бази, технологічних ланцюгів переробки продуктів рибальства.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що теоретико-концептуальні положення дисертації стали основою для розробки методичних і прикладних рекомендацій стосовно вдосконалення інструментарію оцінки рівня досконалості інституційної моделі рибальського сектору ЄС щодо дієвості розподілу національних і наднаціональних компетенцій і оптимальності його фінансування, які можуть бути використані в діяльності органів державної влади.

Основні положення, висновки та рекомендації дослідження використані у роботі Державного агентства рибного господарства України яким прийнято до уваги пропозиції щодо запровадження заходів його структурної модернізації, обґрунтуванні законодавчих і відомчих ініціатив стосовно розвитку рибного господарства і аквакультури України, оптимізації управлінської структури та підприємницької мережі (довідка про впровадження № 1-11-19/978-21 від 19.02.2021); ДП «Укрриба» – при розробці заходів, спрямованих на трансформацію його функцій та організаційної структури, формування стратегії розвитку і ефективної бізнес-моделі функціонування, адаптованих до практик Європейського рибальського бізнесу (довідка про впровадження № 04-13/4 від 18.02.2021); Асоціації «Укррибспілка» – при наданні пропозицій до проєктів Законів України» (довідка про впровадження № 18-21 від 14.01.2021); ГО

«Фундація сприяння Європейській інтеграції» щодо структури ринку рибальства і морепродуктів, удосконалення механізмів і інструментів регулювання (довідка про впровадження № 15 від 01.09.2020); ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» – при викладанні навчальних дисциплін «Європейський бізнес», «Європейське бізнес-середовище» на факультеті міжнародної економіки і менеджменту, проведенні тренінгів у межах міжнародного проекту TEMPUS IV «Розвиток та вдосконалення університетського управління в галузі міжнародних зв'язків» – UNIVIA 543893–TEMPUS–SMGR (довідка від 07.04.2021).

Відтак, теоретичні положення, методичні розробки та практичні результати дослідження дають підстави зробити висновок, що дисертаційна робота характеризується науковою новизною та практичною спрямованістю.

5. Повнота викладу основних результатів в опублікованих працях. Основні наукові положення дисертації знайшли відображення у 13 наукових працях (особисто автору належить 4,2 друк. арк.), з них: у тому числі 1 колективна монографія, 1 стаття у періодичному науковому виданні іншої держави, яке входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, 4 статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, 7 в інших виданнях. У дисертації використані лише ті результати досліджень, які були отримані ним особисто. Публікації достатньою мірою відображають зміст проведеного дослідження, відповідають чинним вимогам щодо характеру видань, їх географії та повноти висвітлення результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.

Автореферат висвітлює основні розділи дисертаційної роботи та отримані в ній наукові результати. Робота містить достатню кількість ілюстративного матеріалу. Зазначене вище та вивчення наукових праць дозволяє зробити опоненту висновок, що основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені до захисту дисертації.

6. Відповідність дисертації встановленим вимогам. Дисертацію оформлено відповідно вимог, встановлених МОН України. Роботу виконано у науковому стилі, її зміст викладено з дотриманням чіткої логічної послідовності. Основні результати концентровано і представлено у графічному матеріалі, таблицях, висновках.

Автореферат за змістом та структурою відповідає дисертаційній роботі. У ньому достатньо повно викладено основні наукові здобутки, пропозиції і висновки автора.

Проведеним ретельним вивченням дисертаційної роботи, а також опрацюванням наукових публікацій, у яких висвітлені основні результати дисертаційної роботи Лук'яненка Олександра Дмитровича, не встановлено порушень академічної доброчесності. Дисертаційна робота містить належні посилання на використані літературні та інформаційні джерела, використані методики дослідження, а також узагальнені ідеї, твердження, розробки, відомості, статистичні дані. Представлена дисертаційна робота є самостійною і оригінальною працею. Автором дотримано норми законодавства про авторське право і суміжні права.

7. Дискусійні положення та зауваження. Оцінюючи позитивно дисертаційну роботу, яка виконана на достатньо високому науковому рівні, слід висловити деякі зауваження, які відносяться до дискусійних питань та побажань:

1. У авторських пропозиціях недостатньо обґрунтована та потребує розширення запропонована позиція стосовно актуальної проблеми ресурсної безпеки (С. 35–37), де автор представляє модель сталого розвитку саме у ресурсно-безпековому форматі (рис. 1.4). При цьому бажано було б уточнити і розкрити сучасну сутність цієї категорії. Мається на увазі також і похідна від неї – продовольча безпека.

2. В п.п. 1.2 дисертації автор звертає увагу на проблему браконьєрства, яка за справедливим твердженням має глобальний характер (С. 57–58). Доцільно було б роботу доповнити висновками і оцінити його реальні масштаби в Україні не тільки загалом, але й за видами рибної продукції, акваторіями. У цій відповідності слід було б автору по тексту роботи у достатній мірі приділити належну увагу поясненню актуальності цієї проблеми і для аквакультури. Це б суттєво підвищило практичне значення дисертаційного дослідження.

3. Порівнюючи український промисловий вилов риби у кінці 1990-років і в 2014–2017 рр. відповідно 420 тис. тонн та 90 тис. тонн (С. 131), дисертант мав би акцентувати увагу не тільки на їх обсягах, а й на структурі, оскільки левова частка вилову риби у 1997 р. припадала на морські економічні зони інших країн, що нині унеможлиблюється через практичну втрату риболовецького флоту України.

4. Додаткових пояснень потребує змістовність репрезентації у третьому розділі (п. 3.3 дисертації) представленого концептуального базису розвитку

рибальства і досить глибокий аналіз розвитку зовнішньої торгівлі України рибною продукцією, в тому числі з країнами Європейського Союзу. Дисертаційна робота істотно виграла б, якщо б було розкрито структуровані пропозиції щодо перспектив значного нарощування вітчизняного експорту, які, виходячи із світової кон'юнктури, нині є досить проблематичними.

5. Особливо важливим є акцентування уваги на дещо непропорційній кількісній структурованості дисертаційної роботи, коли пп. 1.1, пп. 1.2 та пп. 3.1 містять 18–20 сторінок, а наприклад пп. 1.3, пп. 3.3 – по 10–12 сторінок.

6. Принагідно відзначимо, що у дисертаційній роботі потрібно було б посилити обґрунтування базових складових нової моделі функціонування рибальства. Слушними, однак не повною мірою адресними, на наш погляд, є рекомендації автора стосовно розвитку державно-приватного партнерства у рибогосподарському комплексі України, коли автор окреслює лише його важливість (С. 137–138) та напрямки орієнтації проектів (С. 139).

Вказані дискусійні положення та побажання відображають власну наукову позицію опонента і не знижують загальної позитивної оцінки теоретичної і практичної цінності дисертаційної роботи.

Загальний висновок

Дисертаційна робота Лук'яненка Олександра Дмитровича на тему «Розвиток рибальства в секторальній структурі економіки ЄС» є цілісною завершеною, самостійно виконаною науковою працею, яка має вагому наукову новизну, значний науковий, практичний інтерес, вирішує важливе наукове та національно-господарське завдання щодо удосконалення теоретико-методичних засад розвитку глобального рибальства та розроблення науково-прикладних рекомендацій щодо підвищення його потенціалу у вирішенні продовольчої, екологічної та соціальної проблем, визначенні місця європейського рибальства в секторальній структурі економіки ЄС, а також обґрунтуванні напрямів, інструментів інтеграції рибного господарства України у європейський простір, здатного сприяти зростанню економіки України.

Представлені в дисертації наукові положення, висновки, рекомендації, пропозиції поглиблюють теоретичні засади і практичні аспекти прийняття ефективних рішень із питань забезпечення розвитку рибальства в Україні, пройшли необхідну апробацію на науково-практичних конференціях. Зміст

дисертації відповідає визначеній меті, поставлені наукові завдання вирішені повною мірою, мету дослідження досягнуто. Структура й обсяг роботи відповідають встановленим вимогам. Автореферат є ідентичним з основними положеннями дисертації, дає повну переконливу уяву про виконану роботу. Тема й зміст роботи відповідають паспорту спеціальності 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини та профілю спеціалізованої вченої ради.

Зважаючи на актуальність вирішених в дисертаційній роботі завдань, отриманих наукових висновків, теоретично обґрунтованих принципових наукових положень, використаних сучасних методів наукових досліджень та підтвердженої значимості можна стверджувати, що дисертаційна робота відповідає вимогам пп. 9, 11, 12, 13 та 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (із змінами і доповненнями) Міністерства освіти і науки України, а її автор, Лук'яненко Олександр Дмитрович, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини.

Офіційний опонент:

**доктор економічних наук, професор,
Заслужений працівник сільського
господарства України,
завідувач кафедри глобальної економіки
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
Міністерства освіти і науки України**

Н. М. Вдовенко

*Лідією засвідчую:
професор з наукової
та інноваційної діяльності*

В. М. Хандранюк